

ESCRITS VALENCIANS DEL BARROC: TEXTOS I CONTEXTOS D'UNA LITERATURA EN CATALÀ, ESPECIALMENT EN POESIA

I. ALGUNES QÜESTIONS PRELIMINARS

El segle XVII i bona part del XVIII, els segles barrocs per excel·lència, cauen de ple en el període que tradicionalment la nostra historiografia literària ha anomenat amb l'etiqueta de «Decadència». Fins al punt que, si bé el segle XVI —el Renaixement, amb l'epígon del Manierisme— de vegades s'ha escapat d'aquesta denominació, el Barroc ha arribat a ser sinònim estricte de «Decadència».¹ Per a molts autors, encara avui, hi hagué un Renaixement —que s'allargava més o menys—, una Decadència i una Renaixença: el període que quedava menys afavorit era, sense dubte, el del Barroc. En certa manera, una tal divisió i visió de la producció literària dels segles XVI, XVII i XVIII era hereua de la historiografia europea que va menystenir el Barroc fins a punts insospitats. Hi havia, per tant, prejudicis preestablerts que provenien del món de l'art plàstic però que també afectaren el camp de la literatura. Un autor de tant predicament en la historiografia com Benedetto Croce (1929: 37), podia afirmar: «Si dica pure *età barocca e arte barocca*: ma non si perda mai la coscienza che, a rigor di termini, quel che è veramente arte non è mai barocco, e quel che è barocco, non è arte».

L'operació perseguia, segurament, en el cas italià que hem esmentat, posar en relleu el Renaixement com a punt de referència per a una nova Itàlia unida: el Renaixement que mirava la Roma Imperial, és clar. El període del Barroc era clarament nociu: una Itàlia fragmentada i en gran part en mans de potències estrangeres, no convenia. Per això no ens ha d'estranyar veure una operació semblant en el cas de la nostra cultura. La discussió sobre la validesa —i el valor— del terme «Barroc», aplicat a les belles arts primer i després a la literatura i les seues manifestacions, s'ha-

1. Sobre l'evolució i l'ús del concepte en la nostra historiografia, vegeu Escartí (1993). Vegeu, també Rossich (1989).

via originat anys enrere i encara fins fa ben poc era present en alguns estudis, àdhuc de cultures tan impressionantment productives en aquell període com la castellana. Si de cas, el vocable «Barroc», que ja posseïa matisos negatius, en veure's aplicat a la nostra literatura particular, va veure augmentat, encara, el seu caire negatiu. No és d'estranyar, doncs, que Antoni Comas (1978: 27), en un seu estudi intítulat significativament *La Decadència* i publicat a Barcelona el 1978, afirmés, entre altres coses, que la nostra literatura «del segle XVII es converteix en subsidiària —literàriament, estilísticament i ideològicament— del Barroc castellà».

«Decadència», en sentit ampli, era, doncs, l'etiqueta que aprofitava per agrupar totes aquelles obres en català produïdes durant els segles XVI, XVII i XVIII, i especialment els productes literaris dels dos darrers, independentment del seu estil, del seu gènere o del seu autor. Així, pel que fa al cas valencià que ens ocupa, la poesia de Timoneda i la de Morlà eren «decadents». La prosa de Beuter i la de Galiana eren també «decadents». *L'Església militant* i *La infanta Tellina i el rei Matarot* (dues peces de teatre barroc i independentment del segle que siguen) eren, finalment, «decadents». Era una manera ben còmoda, no cal ni dir-ho, d'encabir en un mateix sac la nostra producció literària de més de tres-cents anys, i de reduir-la pràcticament a un bon no-res.

Tanmateix, de fa pocs anys, algunes veus han començat a fer noves propostes d'estudi i de revisió del concepte «Decadència», com ja hem tractat en altres ocasions, (cf. nota 1) tot enllaçant aquesta maniobra amb la voluntat de revaloritzar la literatura de l'Edat Moderna —terme, aquest darrer, proposat com a substitut del pejoratiu Decadència. De fet, s'ha tractat de reubicar historiogràficament obres i autors dels segles XVI, XVII i XVIII, per situar-los, en definitiva, dins uns paràmetres estètics propis dels moviments culturals als quals varen pertànyer més o menys conscientment. En aquest mateix sentit hem d'entendre aquestes línies: una operació, fins a cert punt, ben simple, atès que es tracta de parlar d'alguns dels productes literaris que durant els segles XVII-XVIII es produïren a València, i en català, i veure fins a quin punt, en les seues línies més genèriques, si més no, s'adequaven als pressupòsits estètics del Barroc, que és tant com dir als seus contextos específics, generats per unes determinades maneres d'entendre els fets culturals i, encara, la literatura.

Segurament, la davallada quantitativa de la producció literària en la nostra llengua que es va accentuar a partir de mitjan segle XVI es va deure, entre altres coses, a l'escàs rendiment que veïen als textos que no estaven en castellà o llatí els impressors de la ciutat de València (Ferrando & Escartí 1992). La llengua de Castella, sens dubte, oferia unes possibilitats de mercat incomparablement superiors, que incloïa, fins i tot, les terres americanes i, encara, podia tenir lectors per mitja Europa. La tendència s'arrossegava de feia temps i no era gens nova. Els llibres calia vendre'ls

i, com més ampli fos el mercat, millor. D'altra banda, una part de la noblesa i de l'oligarquia dominants s'havien afeccionat al castellà: era la llengua en què s'expressava el poder, que residia a Castella. Era, per tant, una llengua de prestigi que calia saber; i no cal dir que, llegir en aquell idioma, hi ajudava. Els homes del segle XVII, si havien de relacionar-se mai amb els virreis o amb el rei i la cort dels Àustries, havien de fer-ho en castellà, com evidència ben a les clares un passatge del *Dietari* del noble valencià don Guillem Bernat Català de Valleriola.² Hi havia hagut, a més, un contacte amb persones d'aquell origen, de temps més o menys antic. I hi havia hagut, des del XVI, la lectura, que al remat havia imposat uns models, tant en prosa com en vers, que foren seguits majoritàriament a tot arreu dels Països Catalans (Prats & Rossich 1988).

Però, al cap i a la fi —i ací era on volíem anar a parar— la cultura librària era un luxe certament minoritari. En més d'un cas, un pur producte d'entreteniment destinat als estaments poderosos d'una societat urbana; més encara, si ens referim a la literatura. De fet, en una societat poc alfabetitzada com la valenciana del XVII, saber llegir podia ser tota una excepció i imprimir un llibre, per part d'un escriptor amb més o menys pretensions, encara podia representar un luxe major.

No obstant això, la producció en la nostra llengua —a pesar que, en general, no podia permetre's aquells luxes impresos—, i malgrat la temptació del castellà, no va desaparèixer: senzillament, s'instal·là en un marge més o menys ampli i allerà a l'àmbit de la cultura manuscrita. Un àmbit que, certament, venia afavorit per la manera de concebre el món cultural, des de les capes dirigents de la societat barroca. El manuscrit, l'efímer, l'oralitat, eren en definitiva els canals d'expressió més directes, en aquell món. Uns àmbits que, d'altra banda, eren connaturals a la nostra literatura, si exceptuem el breu episodi de la impremta incunable —per molt enlluernador que siga— i poc més. De fet, amb aquella concepció de la literatura, l'home de lletres només demanava un manuscrit original —o una còpia— i un auditori més o menys nombrós; situat, doncs, a la vora de l'oralitat. Era el món en què els autors i el públic s'acomentaven amb la còpia manuscrita que corria de mà en mà. De fet, Antoni Comas (1978: 34) arriba a afirmar, tot referint-se a la poesia catalana de l'«Escuela poética castellana», que «una particularitat d'aquesta escola és que cap dels seus autors gairebé no va editar res i les seues obres es van transmetre manuscrites, la qual cosa ha dificultat d'establir una frontera entre les obres autèntiques i les traduïdes».

Però, no només. Aquelles còpies manuscrites eren, en la major part dels casos, d'ús exclusivament —o quasi exclusivament— privat, i amb l'única possibilitat de lectura davant un reduït cercle d'amics i coneguts. En aquest sentit, i encara que

2. Sobre aquest autor, vegeu Roca Ricart (1997).

és posterior, ens pot aprofitar el testimoni del baró de Maldà, per exemple, el qual afirma que redacta el seu dietari «per divertiment de l'autor i sos oients». Igualment, caldria tenir ben presents les acadèmies celebrades a València, destinades a un auditori festívol, les quals, provinents del món del Manierisme, continuaren tenint lloc durant tot el segle XVII. Foren patrocinades per nobles com el ja esmentat Català de Valeriola, els quals buscaven la notorietat en l'àmbit de la societat local, a través de la cultura, més que no pas una veritable transcendència cultural. En aquest sentit, Català de Valeriola no donà a la impremta les actes de l'Acadèmia dels Nocturns, que fundà ell mateix, però sí que estampà algunes justes poètiques de caire religiós. Altres acadèmies posteriors sí que arribaren a la impremta, i en aquestes les composicions en la nostra llengua encara hi tenien cabuda, com ara la que recull Vicent Teixedor i Bellví, *Repetida carrera del Sol de academias o de la Academia de soles* (València, Joan Llorenç Cabrera, 1659).

En el mateix àmbit de la recitació davant un auditori festívol es troba la celebració de certàmens poètics religiosos, tan habituals i notoris durant el segle XVII valencià, on la participació d'autors en la nostra llengua encara té un pes destacat. I encara caldria tenir en compte algunes composicions poètiques el tema de les quals apunta àmbits de lectura més reduïts, com ara l'auditori d'un convent o la celebració d'unes noces, amb què l'àmbit transcendiria molt poc l'estrictament familiar. Per aquests motius, i per una certa inèrcia, encara hi pogué haver un lloc per a la literatura en la llengua pròpia del país en els papers d'aquella època.

Si la lletra impresa hagués estat l'únic canal de comunicació entre els autors i el públic, potser les petges de literatura barroca en la nostra llengua haurien estat menys notòries encara. De manera que, fins a cert punt, el paper imprès s'ha convertit en un parany per als estudiosos dels nostres dies, en tant que és en el món manuscrit on va viure majoritàriament la nostra literatura i, tot i que no ens trobem figures de relleu tan destacat com els autors de l'Edat Mitjana, cal dir ja d'entrada que els autors del nostre Barroc i en la nostra llengua ens deixaren una producció suficient i amb una qualitat destacable —a la mateixa alçada, almenys, en molts casos, dels que, sent naturals d'ací, escrivien en castellà— perquè no pensem que ens trobem davant un desert cultural o, més exactament, un desert literari.

La literatura valenciana dels segles XVII i XVIII, en la nostra llengua, es refugià en el món dels manuscrits per tal com els seus autors no demanaven més, i la societat i el negoci tipogràfic no podien garantir-li un mitjà com el de la impremta. Però en aquest nivell de la cultura manuscrita, la nostra literatura se'ns pot presentar tan barroca com la resta de literatures hispàniques del Barroc. Amb un model clar: el dels autors castellans, que estaven de moda. Tot seguint aquells paradigmes, els nostres autors saberen expressar-se en la nostra llengua, ben dignament i tot, a l'hora de fer literatura, i és per això que mereixen la nostra consideració. Arribar a

les premses ja ho faran, al XVIII, amb productes, però, summament popularistes, reprenent ací l'ús d'un terme ja emprat per Antoni Ferrando (1987) fa bastants anys, i que segueixen claríssimament els models de literatura manuscrita/oral del XVII. Ens referim als col·loquis, raonaments, soliloquis, etc. que arribaren a conèixer les premses, de vegades, i que formen part d'això que hom coneix com a literatura «de canya i cordeta». També, en aquest mateix àmbit hauríem de situar la primera novel·la «moderna» en valencià, tot i que de dimensions reduïdes: la *Rondalla de rondalles* de l'ontinyentí fra Lluís Galiana no deixa de ser un producte destinat a les capes més populars de la societat, tot i l'origen erudit de l'obra. Això, en definitiva, seria la base del seu èxit, tal com es pot veure, si tenim en compte les nombroses edicions que va conèixer, en els cent anys posteriors a la seua publicació primera. Seran, aquests i d'altres, els epígons del món del Barroc (convenientment modificats pel pas dels anys i pels canvis ideològics) que permetran, també, i en certa manera, el ressorgiment de les nostre lletres amb el Romanticisme i la seua forma local, la Renaixença.

2. LA FESTA BARROCA: UN MACROESPAI CULTURAL AL SERVEI DEL PODER³

És de sobres conegut que la cultura del Barroc va ser una cultura dirigida i integradora (Maravall 1975). De fet, els estaments rectors de la societat, després del Concili de Trento, tancaren files al voltant de la monarquia i de l'Església, dues institucions que es convertiren en punts de referència i pilars inamovibles de l'estructura social i cultural de les terres hispàniques dels Àustries. Els diversos nuclis de les nobleses locals, a més, seguiren gustoses aquell model que s'elaborava des de la cort, i s'hi afegiren, entusiastes, tret d'algun moment excepcional.

En aquest sentit, el Renaixement havia permès una cultura cortesana fins i tot a ciutats com València o Barcelona —encara cregudes de l'existència d'un «seu» estat o, si més no, cofoies de la seua burgesia i de la seua noblesa urbanes— i aquella cultura s'havia generat i consumit, moltes vegades, a l'àmbit estricte de la cort —de les corts. La cort dels virreis de Calàbria, en especial durant la vida de dona Germana de Foix, però també la cort de l'almirall de Nàpols, don Ferran Folch de Cardona, o el cercle ausiasmarquià que podem suposar que s'aplegava al voltant de dona Àngela de Borja i de don Lluís Carròs de Vilaragut, a València, i que arriba a elaborar la primera biografia del nostre autor medieval (Escartí 1997: 57-58), són una prova d'aquesta cultura literariocortesana a què ens acabem de referir. El producte més desta-

3. En premsa aquest article, ha aparegut un altre treball nostre on analitzem part del que exposem en aquest (Escartí 2004).

cat, d'aquell àmbit selecte, seria el justament titulat *El cortesano*, de don Lluís del Milà, on no manca, tampoc, la presència de fragments en la nostra llengua, pràcticament tots ells relacionats amb els estaments més populars de la societat del moment.⁴

Però, el Barroc, per contra, va ser portador d'una cultura que, dirigida des dels mateixos estaments cortesans, des del rei al virrei, passant per arquebisbes i nobles locals, abastarà i inclourà, tindrà present —i s'hi dirigirà, també— el poble, les masses urbanes.⁵ No cal córrer molt per veure les diferències entre unes actituds i unes altres. Si les festes, relativament utòpiques però també clarament connectades amb la realitat, narrades per Lluís del Milà a *El cortesano* només inclouen el cercle d'amics i familiars dels virreis de València, a mitjan segle XVI, les festes del centenar de la canonització de sant Vicent Ferrer del 1655, per exemple, es desenvolupen al carrer, tenen la seua expressió màxima als carrers de la ciutat i s'adrecen a la «massa», que inclou pràcticament tothom.⁶ De fet, el seu narrador més minuciós, don Marc Antoni Ortí, secretari del consell de la ciutat de València, en escriure la seua descripció, se serveix d'un personatge foraster, però de nissaga valenciana, arribat per atzar, producte d'un naufragi davant les costes del cap i casal, i el fa transitar pels carrers de la ciutat com si fos un «turista» a qui s'ensenyen les belleses d'una urbs.⁷ El protagonisme, en bona part, l'adquireix la ciutat, és a dir, el poble tot que participa en aquelles celebracions. Les festes de caire «popular» també havien estat presents al Renaixement, evidentment, i provenien d'una tradició medieval, de vegades, com en el cas de les festes referides a entrades de reis a la ciutat.⁸ També, per altra banda, i no cal dir-ho, hi haurà festivacions més privades al Barroc, com ara les acadèmies.⁹ Però serà en les actituds, sobretot, on es podran descobrir les diferències entre una època i l'altra. I l'actitud dels intel·lectuals serà ben diversa. Si Joan Ferrandis d'Herèdia, en idear *La vesita*, pensava en el públic concret i selecte de la cort virregnal,¹⁰ Timoneda —quasi l'endemà mateix d'acabar el Concili de Trento i en un avanç del

4. Vegeu Escartí (2001).

5. Es pot trobar una breu síntesi a Escartí (1999).

6. Aquelles festes ens han arribat narrades per diversos autors. En la nostra llengua, pel canonge valencià Vicent Gil (vegeu Escartí 1994). També van estar recollides a partir del text imprès que citarem tot seguit per Domènec Alegre, a la seua *Parte primera de la historia de las cosas más notables del convento de Predicadores de Valencia* (Biblioteca Universitària de València, ms. 157, ff. 220v-254r). És molt més rica, però, la narració de Marc Antoni Ortí a *Segundo centenario de los años de la canonización del valenciano apóstol san Vicente Ferrer*, València, Jeroni Vilagrassa, 1656.

7. Hem donat la referència exacta del llibre d'Ortí a la nota anterior.

8. Un recorregut per aquest tipus de celebracions, i alguns documents justificatius, a Carreres Zacarés (1925).

9. Sobre el món de les acadèmies valencianes del període, resulta imprescindible Mas (1991). També es pot consultar molt profitosament Canet *et alii* (1988-2000).

10. Sobre les representacions de *La Vesita* a la cort i sobre el teatre del Renaixement, vegeu Romeu (1994-95). Vegeu, també, Sirera (1984).

Barroc— havia de pensar en un públic ampli a qui educar, quan confeccionava, per ordre del patriarca Joan de Ribera, els seus textos teatrals encarregats de difondre la ideologia contrareformista, i en valencià: *El castell d'Emaús* i *L'Església militant*.¹¹

Una activitat ludicoliterària com la vida cortesana dels virreis valencians narrada per Milà —on s'inclou la praxi d'una poesia italianitzant, per exemple, per part dels assistents a aquells «saraos»—, tindrà el seu paral·lel, després, en les acadèmies barroques, on els versos, no solament de temàtica amorosa, seguiren, per contra, models més popularitzants i populars, en res innovadors. Mentre que els altres, poc o molt, ho eren. Però, tampoc no ens hem d'enganyar: la repetició de temes, de formes, de conceptes, no significava l'exhauriment o el cansament del poeta, no significava, en el Barroc, una «decadència» de les formes o dels gèneres, per periclitats. Com afirmava ja fa temps Emilio Carilla (1969: 34), es tractava de veure «lo repetido o lo conocido como espuela para lograr acentos nuevos, nuevos matices». I en aquest sentit, temes arxiconeguts en certàmens poètics i acadèmies podien ser vistos com un estímul per aconseguir allò que en castellà en diuen «agudezas» (Carilla 1969: 36), és a dir, fer una demostració de com d'enginyós podia arribar a ser un autor. La poesia, en castellà majoritàriament, però també en català, passava a ser, així, una mena de lluïment social.

Però, no solament en aquella concepció diversa de la poesia es diferenciaven, també, les festes de tots dos períodes. En efecte, els actes poeticofestius i teatrals o parateatrals de la cort valenciana dels de Calàbria eren, com ja hem dit, més o menys privats. Per contra, amb el Barroc, seran fins i tot els mateixos reis qui es convertiran en espectacle per al poble. Com afirmava José Antonio Maravall (1975: 491):

Para la monarquía, tal vez lo más importante era escudarse frente a las discusiones y hostilidades de dentro, que tantos críticos excitaban, contra los cuales se servía aquella de procurarse la adhesión ciega, aturdida, irresponsable, de las masas. Uno de los mejores medios era mantenerla en fiestas; por eso sabemos que también a fiestas del Retiro se dejaba entrar al pueblo. Si ricas fiestas caracterizaron ya la época del Renacimiento, ahora, al paso que más costosas y sorprendentes, se despliegan ante una masa de espectadores mayor, aunque siga siendo un grupo reducido los que tomen parte activa en la misma; pero no era tal vez la diversión de éstos lo que contaba como último propósito, sino el asombro del pueblo ante la «grandeza» de los ricos y poderosos.

I dins aquelles festivacions ja no solament hi havia les formes escèniques cortesanes, sinó l'organització i la representació de «comèdies» que s'unien a les corregudes de bous, els jocs de canyes, els jocs d'equitació, els focs d'artifici, les naumàquies... Era, tot plegat, l'espectacle del poder. En definitiva, una representació que

11. Vegeu Joan Timoneda, *L'Església militant. El castell d'Emaús*, ed. J. M. Batllori, Barcelona, 1967.

estava totalment reglamentada i fixada, com ho demostren l'existència de diverses normatives d'ús intern per als jurats de València, redactades en aquell segle XVII pels secretaris de la ciutat Marc Antoni Ortí i Joan Baptista de Valda, en un intent de fixar les formes de la representació del poder, especialment en les celebracions.¹²

Però la festa barroca adquiria tota la seua transcendència quan anava acompanyada d'un significat religiós. De fet, la major part d'aquells tractats a què ens hem referit adés estaven enfocats a reglamentar el comportament dels jurats en les festes religioses a què la corporació municipal assistia. I encara podem precisar-ho més: les celebracions «ordinàries» de què parla Valda, pràcticament totes són de caire religiós, si deixem de banda les eleccions de jurats i d'altres oficials. Només entre les «extraordinàries» tindrem més celebracions de caràcter civil, com ara les referides a la monarquia i els seus representants.¹³ De fet, l'aparició a l'índex de l'obra de Valda d'una «celebració dels anys del rey» —que hauríem de suposar de periodicitat anual—, no devia estar reglamentada encara a l'època del mateix Valda, atès que la rúbrica és de mà posterior i, de fet, les disposicions referides a aquella festa no apareixen en el manual que comentem.¹⁴

Però, encara hauríem d'afegir que en aquelles festes religioses, com en altres més *civils*, el «programa» —per dir-ho amb paraules més contemporànies— no estava complet del tot sense la justa poètica, sense els versos. Així, la celebració d'una justa poètica era quasi obligatòria. I Marc Antoni Ortí, relator de les festes del 1659 per la canonització de qui havia estat arquebisbe de València, Tomàs de Villanueva,¹⁵ no s'està de criticar l'absència d'aquesta, trencant així amb una tradició ben arrelada que ell considerava sens dubte digna de ser mantinguda. En contrapartida, i volent ressaltar la seua més que probable oposició a la decisió que havia deixat aquella festa sense certamen poètic, esmenta tots els poetes que, al seu parer, trobant-se a València, podrien haver-hi concorregut: Jeroni Martínez de la Vega, Antonio de Córdoba, marquès de Castelnuovo, Llorenç Mateu i Sans, Joan Arqués Jover, Lluís de Daunat, Joan Baptista de Valda, Francesc de la Torre i Sebil, Joan Onofre Dasió i Boil, Rodrigo Artés, Joan Baptista de Gaona, fra Josep Pardo de la Casta, fra Jacint Rei d'Artieda, fra Francesc Mulet i molts altres (Carreres 1949: 28).

Encara, caldria tenir present que les justes, a més d'aprofitar al lluïment personal dels poetes aficionats, agradaven al poble. Altrament no s'explicaria el que ens

12. Vegeu Joan Baptista de Valda, *Llibre de les assistències i funcions*, ed. Vicent Josep Escartí i A. López, València, 1998.

13. *Ibidem*.

14. *Ibidem* (118).

15. Marc Antoni Ortí, *Solemnidad festiva, con que en la insigne, leal, noble y coronada ciudad de Valencia se celebró la feliz nueva de la canonizacion de su milagroso arzobispo, santo Tomás de Villanueva*, València, Jeroni Vilagrassa, 1659.

narra el dietarista Joaquim Aierdi, tot referint-se a un certamen poètic de caire religiós, del qual pràcticament no sabíem res. Així, el 1661, en la festa de la col·locació de les relíquies de vint-i-quatre màrtirs sants que havien arribat a València, procedents de Roma, es convocà una justa que no es va poder celebrar perquè (a més d'alguns problemes amb els jutges, que no vénen ara al cas) coincidí amb la mort del primogènit de Felip IV. El dol oficial, doncs, es va imposar. Però, tant els participants com el públic, segurament, reclamaven aquella celebració. Ara bé: aquella justa poètica, i les altres, devien ser vistes com una de les parts més divertides de la festa, perquè, altrament, no podríem entendre l'actitud dels assistents i, tampoc, la reacció contrària a aquelles diversions, per part de l'alt clergat, tal com narra Aierdi, el qual afirma que «no volem lo senyor arquebisbe es fes en la iglésia per les moltes rialles y indesències que sol aver en semblants actes, se féu en la Lloncha dels mercaders, y assistiren los jurats ab gramalles y fonch secretari don Juan de Balda —asò se entén que lligqué per don Francisco de la Torre, de qui era tota la conpostura de la introducció».¹⁶

Efectivament, com ja va assenyalar Antoni Ferrando (1991: 29-31), parlant exactament d'aquesta mateixa justa suara esmentada, els certàmens eren populars, al XVII, seguint l'esperit de la festa barroca. Però, encara, cal destacar, a més, el *sol aver* d'Aierdi, que ens indicaria ben a la clara una freqüència relativament alta de celebracions de justes. Pere Jacint Morlà, el poeta més famós i prestigiós del Barroc valencià (oblidat després durant segles fins que el mateix Ferrando l'ha rescatat),¹⁷ pot iniciar també una seua composició fent parlar un personatge que va a veure un certamen: «Venint ha veure la chusta / de poetes tan heròichs», diu. L'èxit, als certàmens poètics, podia aconseguir-se, fins i tot, per aclamació popular, com és el cas d'una composició de to jocós i eròtic fruit de l'enginy d'un dels poetes valencians de més renom al món de les justes, el llicenciat Miquel Serres, el qual participà en aquella ocasió, precisament en valencià, amb una composició que, en publicar-se, a la rúbrica pot llegir-se com «fue tan del agrado de los oyentes, que por general aclamación se adjudicó al autor otro premio supernumerario, consistente en cucharas y tenedores de plata».¹⁸ L'opció lingüística, per tant, també afavorí, sense cap dubte, la popularitat de l'autor i de les seues composicions.

Podem dir, per tant, i sense massa risc d'equivocar-nos, que hi hagué, a la València barroca, molts més certàmens i lectures poètiques en àmbits públics i privats: més, segurament, d'allò que nosaltres ara som capaços de descobrir, i fins en cercles que semblarien en principi no massa susceptibles a aquelles manifestacions literà-

16. El relat d'aquelles festes es pot trobar a Joaquim Aierdi, *Dietari. Notícies de València i son regne, de 1661 a 1664 i de 1667 a 1679*, ed. J. V. Escartí, Barcelona, Barcino, 1999: 181 i següents (citació a 194).

17. L'obra d'aquest autor a Pere Jacint Morlà, *Poesies i col·loquis*, ed. A. Ferrando, València, IAM, 1995.

18. Reproduïm el fragment de Ferrando (1983: 1034 i 1039-1041).

ries. I podríem començar proposant com a exemples les «justes» i declamacions de poesia (romanços, col·loquis) que, a més, en àmbits clarament privats —els convents femenins, els col·legis religiosos, els palaus particulars— sabem que se celebraven durant els segles XVII¹⁹ i XVIII²⁰ i en els quals sabem que també s'usà la llengua del país. Per tant, a la freqüència elevada de certàmens poètics a les parròquies i convents valencians, amb caràcter públic, on es propiciava l'exhibició de versaires poc o molt dotats, hauríem d'afegir-hi les celebracions privades i particulars, amb cenacles reduïts. Una tal profusió de versos, i el seu èxit, imposaria a les autoritats i als organitzadors dels esdeveniments la inclusió d'un apartat destinat a la poesia, tot seguint una moda ben documentada, si no volien veure's exposats a les crítiques, com hem vist més amunt. Però, també, aquelles mateixes justes, o la simple lectura de textos en vers i, fins i tot, l'«escenificació» dels col·loquis (en fórmules parateatrals més o menys rudimentàries)²¹ en una cultura tan dirigida com la barroca, eren freqüentíssimes perquè podien ser fàcilment utilitzades des del poder per tal de difondre les idees dels grups rectors, amb la intenció de fer conèixer el pensament polític i religiós dominant o de consolidar ideologies i actituds entre un ampli sector de la societat: les mateixes ideologies i actituds que es difonien des de la trona o des del teatre. Com afirmava Joan Fuster (1986: 33), «teatre i predicació van ser, en aquella època, les grans tribunes d'irradiació ideològica, de cara al poble».

És per això que en aquelles celebracions, bé civils, bé religioses, la poesia tindrà una cabuda i, encara, un lloc excepcionals. Els versos es trobaran al servei del poder. Fins i tot, aprofitaran per «decorar» parets o altars.²² Però també haurem de

19. Sabem que Pere J. Morlà va participar en alguns certàmens en cenobis femenins, com ara el del convent de Santa Tecla o, encara, un altre àmbit relativament privat com seria el del Col·legi de Sant Tomàs (vegeu Ferrando 1983: 987-1006). En aquesta mateixa línia apunten algunes de les intervencions dels germans Mateu i Sanç, conservades en el ms. 3746 de la Biblioteca Nacional de Madrid. Almenys hi constatem «un certamen particular que se hizo en el palacio del señor arzobispo de Valencia, una noche de Carnestolendas» (1643); «introducción de un certamen que se hizo en el convento de Santa Ana, de monjas carmelitas, con motivo de la profesión de doña Eugenia de Castro» (1660) (veg. Ferrando 1983:1007-1008). En l'àmbit d'un convent de clausura femení i valencià degué llegir-se també el poema de 800 versos fins ara anònim (atribuït, en nota de l'article que citarem tot seguit, al pare Francesc Mulet) i conservat en un manuscrit que fou del cavaller tortosí Francesc de la Torre (vegeu Brown & Escartí 1990).

20. Coneixem, per exemple, algun text de don Josep Vicent Ortí i Major, escrit per a un cenobi femení valencià, ja ben entrat el XVIII (vegeu Sansano 2001). Vegeu també Furió (2001: 121-122), on es constaten altres col·loquis, en castellà, llegits en cenobis femenins.

21. Sobre la «teatralitat» dels col·loquis, vegeu Sansano (2001: 377-381). El cas d'alguns col·loquis d'Ortí i Major, bé que provenen un cert «escenari» i alguns moviments dels personatges que hi participaven. Així, a banda d'alguna acotació de moviment, al col·loqui d'aquest autor esmentat més amunt, per exemple, al *Coloquio al nazimientto para las religiosas del convento de Ruzafa*, es pot interpretar, per les acotacions, un «escenari», també, a més d'alguns moviments dels participants en la representació (Furió 2001: 122).

22. És ben coneguda la utilització d'emblemes en les festes de l'Edat Moderna, a les nostres terres, com a la resta d'Europa. L'emblema al·legòric es podia veure acompanyat no només del text corresponent al «gravat»

ser conscients que, potser, molt rarament aquests versos poden concebre's com una cosa valuosa per ells mateixos. Són escrits que *cal* mirar dins un context concret; fora d'aquest, perden bona part de la seua vàlua i del seu interès. Especialment, potser fora del context de la festa barroca, aquells versos perdien el valor per als seus mateixos contemporanis. Per això, la lectura d'aquells papers, en compilacions del nostre temps, resulta sovint poc atractiva. Dins un certamen, dins una acadèmia, en una festa privada o publicats en un llibre de festes; llançats des d'un carro triomfal o embellint les parets d'una parròquia o un altar, formant part d'un emblema o no, aquells versos tenien més sentit (Pedraza 1982). Tenien tot el seu sentit, per a l'home del Barroc. El mateix certamen poètic, l'acadèmia, els fulls volants o els que decoren un temple, posseeixen un valor excepcional al servei del poder; però també és cert que són d'una naturalesa pròpiament oral o efímera. Només en excepcions, el certamen, l'acadèmia o el llibre de festes arriben a les premses, i amb ells els seus versos, o una part d'aquests. Però això, encara, era més excepcional.

3. LA POESIA, UN INSTRUMENT DE PROPAGANDA BARROCA: CERTÀMENS RELIGIOSOS, ACADÈMIES I POESIA EFÍMERA

És evident que la sensibilitat religiosa del Barroc, dimanada de les directrius de Trento, va fer canviar els gustos i les devocions. Una ullada ràpida als sants que més fervor despertaren durant aquell segle és una bona manera de descobrir-ho. L'afer del capellà valencià mossèn Jeroni Simó, també.²³ Perquè, en un cas i en l'altre, totes aquelles manifestacions fervoroses són l'indici d'una presència viva i potser abusiva i tot de la religió als carrers de la ciutat. D'una ciutat com València.

Si mirem només les grans celebracions del segle i alguna més, aquelles que meresqueren la impressió d'algun llibre de festes o d'aquelles que en conservem una relació més o menys ajustada, ho descobrirem: el jesuïta sant Francesc Xavier, la monja reformadora i doctora de l'Església santa Teresa de Jesús, els sants aristòcrates Fèlix de Valois i Joan de Mata, el dominic valencià sant Lluís Bertran o l'exaltació del dogma de la Puríssima Concepció de Maria, són una mostra de la voluntat de

---

o il·lustració, sinó també completat amb un text més llarg, com ara un romanç. Així es pot veure, per exemple, en uns textos usats per celebrar el naixement del quart fill de Felip III d'Aragó. En aquests s'especifica que hi havia «pintado un poso, un posal arriba y la sogá dentro el poso, significando que dentro avía otro. Desía arriba: *Quasi aque dilabimur*» i un cartell on podia llegir-se una *letra*. Després s'especifica que «baxo, avía este romançe, acerca del geroglífico». Un romanç que, per cert, estava en llengua del país (vegeu Brown & Escartí 1990: 65-66 i 76). Sobre les celebracions barroques a València, resulta imprescindible la consulta de Pedraza (1982), on es poden veure totes aquelles formes d'utilització de la poesia.

23. Sobre la religiositat a la València barroca, vegeu Pons Fuster (1991).

proposar uns models al poble, a la societat del Barroc. I a això, que obeïa directrius traçades des de les altes jerarquies eclesiàstiques, col·laboraran, també, els versaires d'ocasió. Només del XVII, notícies, llibres o relacions de les festes dedicades a l'arribada de la relíquia de sant Vicent Ferrer (1600), a sant Lluís Bertran (1609), a sant Tomàs de Villanueva (1620), a santa Teresa de Jesús (1621), a la Puríssima (1622 i 1665), a la col·locació de les relíquies de 24 màrtirs romans (1661), a la Mare de Déu dels Desemparats (1667), als sants Joan de Mata i Felix de Valois (1669), o a sant Francesc Xavier (1687), contenen notícies de certàmens —en molts casos amb la reproducció dels versos i tot— on participaven poetes de major o menor volada i, en tots ells, hi apareixen versos en la llengua del país. La poesia, així, estava al servei del poder de l'Església.²⁴

Aquestes mateixes directrius, encara, es poden destacar en algunes acadèmies que, en molts casos, varen tenir una claríssima intenció política. Només cal recordar ací l'acadèmia celebrada en honor de l'aniversari de Carles II (1669),²⁵ una festa, la dels anys del rei, que arribaria a institucionalitzar-se i tot, per festivar-ne el pas en la persona d'un monarca sempre delicat de salut, que segurament tingué més d'una expressió poètica, com ho corrobora un altre text acadèmic pràcticament desconegut,²⁶ i que després tindria la seua «continuitat» en la celebració d'acadèmies amb el mateix motiu, però per tal de commemorar els anys de Felip d'Anjou,²⁷ on els versos en la llengua pròpia del regne de València, òbviament i més que mai, ja no tindrien cabuda. D'intencions polítiques més concretes i locals degueren ser les acadèmies celebrades a l'empar del comte de l'Alcúdia: *Sol de academias o academia de soles* (1658), *Repetida carrera del sol de academias o la academia de soles* (1659)²⁸ i d'altres, com la de l'acceptació del càrrec de president de l'Acadèmia de València per

24. En totes aquestes celebracions es va redactar algun llibre de festes o en conservem alguna relació i tenim el testimoni del certamen poètic corresponent, la major part dels quals, pel que fa als versos en valencià, han estat editats per Ferrando (1983).

25. Vegeu *Real academia celebrada en el Real de Valencia, palacio de las S.S. CC. M.M. de los S.S. reyes de Aragon (de gloriosa memoria) y oy participada habitación a los virreyes de su nobilissimo reyno, siendolo [...] Vespasiano Gonzaga [...] a los años de Carlos segundo [...] en el día 6 de noviembre [...] siendo presidentes y protectores [...] los S.S. R.R. Carlos y Mariana; secretarios par ala introducción don Onofre Vicente de Yxar [...] conde de la Alcudia y Gestalgar[...] y don Francisco de la Torre*, València, Jeroni Vilagrassa, 1669.

26. El volum es conserva, relligat al costat d'altres textos de l'Acadèmia de València, a l'Arxiu del Reial Convent de Predicadors de València, ms. 5 (pp. 165-255), i porta per títol: *Poética festiva celebridad a los años y nombre de Carlos II, rey de las Españas, executada en la casa de la Diputación, el día 4 de noviembre 1691*, València, Francesc Mestre, 1691. Sobre aquest volum, vegeu Escartí (2002: 7).

27. Vicent Ximeno atribueix a Josep Ortí la compilació d'un *Ejercicio académico en memoria de la feliz entrada del rey nuestro señor don Felipe V en los dominios y tierras de España y en celebración de sus gloriosos años. Executado en casa de la Deputación de la ciudad de Valencia, día 22 de enero 1703, por la Academia de la misma ciudad*, Vicent Cabrera, 1703 (Ximeno 1747-49: II, 212-213).

28. Vegeu Mas (1996).

part de don Baltasar d'Íxer, també comte de l'Alcúdia.²⁹ Dins aquells cercles més aïna privats, encara, entre les seues manifestacions poètiques hi havia un lloc per a la llengua del país.

En tots aquests àmbits (fins i tot en els ja esmentats dels fulls volants o els decoratius), la nostra llengua continuava tenint el seu lloc: si més no, testimonial. Certament, però, serà una presència poc nombrosa i que, sens dubte, ens portaria a una lectura fàcil: l'escàs conreu de la poesia en valencià a la València del XVII. No descobriré res de nou si afirmo que, vertaderament, el conreu de la poesia en la nostra llengua en aquesta ciutat anà minvant al llarg del Barroc. O, per a ser més exactes, els seus testimonis impresos anaren fent-se escassos. Però ¿podem estar segurs que aquell descens és exactament equivalent a un menor ús de la llengua en els versos durant aquell segle? Joaquim Molas (1978: 47) afirmava, fa anys, que «podem considerar la València del XVII, més que bilingüe, pràcticament castellanitzada»; però, potser, aquella asseveració era una mica exagerada o, simplement, es basava en allò que es coneixia de la literatura a València en aquells anys.

Si prenem com a exemple les festes celebrades en una data tan avançada com el 1738, a València, per festivar el cinc-cents aniversari de la conquesta de la ciutat per les tropes catalanes i aragoneses de Jaume I, narrades amb tota mena de detalls a *Fiestas centenarias con que la insigne, noble, leal y coronada ciudad de Valencia celebró en el día 9 de octubre de 1738 la quinta centuria de su christiana conquista* per don Josep Vicent Ortí (1740) —descendent de don Marc Antoni Ortí, que narrà les del centenar anterior—, l'afirmació de Molas quedarà molt matisada, com veurem. I tot i que la presència de la llengua potser es va veure augmentada per l'«especificitat nacional» de la festa, no hem d'oblidar que ens trobem a uns escassos trenta anys de la fi de la Guerra de Successió i, per tant, trenta anys després de l'aplicació de la Nova Planta a les terres del regne de València. El seu autor, en un pròleg-endreça signat el 20 de maig de 1740, en català, s'adreça als governants de la ciutat i, entre altres, i en primer lloc, a don «Jusep de Fonsdeviela, de el Consell de sa Magestat, senyor de el abadiat de Lees, retgidor perpètuu de la ciutat de Zaragoza, intendent general en los regnes de València y Múrcia, corretgidor y justícia matjor de esta ciutat», el qual, per cert, devia entendre ben poc la llengua local. És veritat que la resta de la voluminosa relació està ja tota en castellà. Però, si ens hi fixem bé, una sèrie de dades ens aniran advertint de la presència de la nostra llengua en aquelles celebracions, i en àmbits i contextos altres dels que, en principi, caldria suposar. Així, el català apareix

29. *Posesión del Sr. presidente que dió la Academia de Valencia al illustre D. Baltasar de Ixar Portugal Escrivá Monsoriu y Monpalau, conde de la Alcudia y Gestalgar [...] y fiesta que se hizo en la celebración de este assumpto [...] el día 24 de febrero de 1691 y diferido para el 7 de mayo por enfermedad del Sr. presidente* (Arxiu del Reial Convent de Predicadors de València, ms. 5, pp. 45-163).

en algunes de les composicions proemials, quasi imprescindibles en aquelles obres, i laudatoris de l'autor, de l'assumpte del llibre o dels seus patrocinadors —i al costat d'un castellà majoritari, però, també en companyia del llatí i de l'italià. A més d'uns versets intrascendents de fra Ramon J. Rebollet, que fa gala de multilingüisme, atès que és qui usa el llatí, el castellà i l'italià, convé reproduir un fragment del romanç del doctor Josep Rius, prevere:

A les festes de València
 va un poema en valencià,
 y així la dedicatòria
 tindrà a prop en qui rahonar.
 Que no es perda la llabor
 del llemosí hem de cuidar:
 Ortí plantà un rodalet
 que Rius han de regar...³⁰

Torna a aparèixer la nostra llengua quan Ortí (1740: 41-42) explica que «se fixaron en las puertas de los templos, en las de los palacios de su excelencia y de su ilustrísima, en las de el señor corregidor, regidores, abogados y demás oficiales, en las puertas de la casa de el Ayuntamiento, y en las esquinas de las calles más públicas, unos carteles impressos en idioma valenciano, así por ser el materno como por reconocerse el más propio para esta celebridad», on s'indicaven les «joyes y premis que ofereix la molt il·lustre, noble, magnífica y sempre leal ciutat de València, en les festes y processó del Quint Centenar de anys que celebra de la Conquesta de dita ciutat». Ortí, de seguida, reproduïx aquell cartell i en dóna, després, la traducció (Ortí 1740: 42-45). Potser, perquè es tractava d'un document oficial. Perquè en cap altre cas, en reproduir un text en català, no ofereix la seua traducció espanyola. Els textos en català són, com era d'esperar, els habituals en aquesta mena de celebracions: versos en jeroglífics i emblemes exposats en diversos altars efímers, un «Coloqui entre lo engonari de la Llonja y lo Rat Pennat», text dialogat de més de 200 versos (Ortí 1740: 113-116), en l'altar del convent de Sant Domènec, on segurament hem de situar una certa tradició en aquella mena de representacions, si fem cas d'alguns altres testimonis del xvii i del xviii; algunes dècimes (Ortí 1740: 150, 157, 168-169), un sonet en monosíl·labs valencians (Ortí 1740: 187), i d'altres composicions poètiques en la llengua del país que eren llançades, impreses, dels carros triomfals, com ara el dels «cerrageros, escopeteros y lenteros» (Ortí 1740: 354-356). Tot això, al costat de la major part dels textos en castellà, i alguna mostra de llatí, d'italià i, àdhuc, de francès (Ortí 1740: 172-173). Però, convé que mirem

30. Els textos de Rebollet i de Rius es troben a les pàgines preliminars, sense numeració.

el que diu Ortí, en un determinat moment, en descriure l'altar dels mercedaris: «A estas agudas poesías acompañavan en la misma plazuela otras del M. R. P. M. fray Joseph Abril, religioso de la propia orden, redemptor, actualmente nombrado. Y entre otras muchas campeavan las siguientes». I tot seguit Ortí (1740: 176-177) reproduïx el «Coloquio entre un religioso mercenario y un labrador», el principi del qual no pot ser més eloqüent, pel que feia a la situació lingüística de les masses populars de la València de l'Edat Moderna:

Merc. Molts papers hi à
 en esta plaza
 y són tots molt retumbans,
 e no sé si els llauradors
 lo que ells dihuen
 entendran.
 Esta és la causa perquè
 escrich yo hui en
 valencià;
 que és rahó que a nostra
 llengua
 la usem al cap de cent
 anys,
 y és cert que no tots
 entenen
 tots los termes castellans.
 Què entens tu per el
 «murciélago»?
 Entendràs que és un jagant.
 Puix has de saber, amich,
 que no és més que el Rat
 Pennat.
 De hexàmetros, epigrames,
 labarintos entrincats,
 de tant gerolífich mut
 que fan dir mil desbarats,
 tu que no has anat a escola
 ni encara entens la B a Ba,
 quin concepte podràs fer?
 Lo mateix que un
 papagall.
 Puix per a aque no te'n vatjes
 en dejú de tot quant y ha,
 te ho posaré en cullereta,
 com si fores mon germà.

Un llaurador de València no entenia el mot *murciélago*, al parer de fra Abril, ni les composicions llatines i espanyoles, «retumbants», exposades en aquell altar. Però hom ha de suposar que aquell home entenia, a la perfecció, la comèdia sobre la conquesta de València pel Cid —no per Jaume I—, que representaren en aquelles mateixes festes els actors de la «Compañía de Vicente Guerrero, que ya por el garbo de todos sus representantes, por la dulzura y gorgeos de sus cantatrices, por la bizarría de Rosa Guzmán, por la habilidad de Nicolás Moro, por lo chistoso y ridículo de Juan Miguel Ortega, y gravedad de Pedro Coloma, dieron muchíssima alma a la referida comedia» (Ortí 1740: 443).³¹

Estranyament, però, el sermó d'aquelles festes, reproduït per Ortí, és en castellà. I dic estranyament perquè de fet, si passem a un altre àmbit molt més sovint titllat de fortament castellanitzat, el de l'homilètica, podem veure algunes dades que ens poden ser útils i que certament s'haurien de tenir en compte en futures reflexions. Així, una festa com la del 9 d'octubre, dia en què València celebra la conquesta cristiana de la ciutat, exigia al capellà que sermonava que la seua al·locució fos en la llengua del país. Almenys, durant el segle XVII. Estava estipulat, fins i tot, en els llibres de protocol urbà. Joan Baptista de Valda ens diu que els jurats «ohuen lo sermó que vulgarment se diu de les espassades, y el predica lo predicador de la ciutat en llengua valenciana» (Valda 1998: 94). El mateix passava, expressament, el dia de la festa de l'Àngel Custodi del Regne, el dia de sant Miquel i el dia de sant Vicent Ferrer —i, segurament, també, el de sant Vicent Màrtir i el de sant Jordi.³²

Ara bé: Que jo sàpia, només ens ha arribat un sol sermó de la conquesta, imprès: el de Gaspar Blai Arbuixech (1666). Durant cent anys —com abans, encara— els capellans de la ciutat feren aquell dia de festa els seus sermons en la llengua del rei en Jaume. Almenys cent sermons, doncs, es feren en aquell segle, en la nostra llengua, en una festa tan senyalada. I cent més, per exemple, en la festa de sant Vicent Ferrer, que també ho exigia. I cent més en la de l'Àngel Custodi i en la de sant Miquel i, com ja hem dit, en un parell de festes més, per exigència de la tradició i del cerimonial de la ciutat. D'aquestes altres festivitats, si no m'erre, la fortuna ens ha tractat igual de malament. Només un parell de sermons en valencià, sobre sant Vicent Ferrer, se'ns ha conservat en lletra d'impremta, el de l'ardiaca de Morvedre, Joan Baptista Ballester (1667), i el del paborde Bonaventura Grau (1655). D'aquest

31. En les pàgines precedents es reproduïx la *Loa*, també íntegrament en castellà.

32. El dia de la festa de l'Àngel Custodi, Valda afirma que «predica lo predicador de la ciutat en llengua valenciana». També es feia així el dia de sant Pere, tot celebrant la canonització de sant Vicent Ferrer, i el dia de sant Miquel. Segurament, també es devia sermonar en valencià el dia de sant Vicent Màrtir («se ha d'entendre lo dia de sent Vicent màrtir tot lo que es dirà del dia de sent Vicent Ferrer», i el dia de sant Jordi, en què «es fa la mateixa processó y tot lo demás que es conté en la part que tracta de la processó del dia de sant Dionís» (Valda 1998: 82, 90, 110, 111).

últim autor, encara, coneixem dos sermons més, impresos, en valencià: l'un predicat en les festes de canonització de sant Tomàs de Villanueva,³³ i l'altre predicat en les exèquies de fra Pere Esteve.³⁴ Però, encara, també ens ha pervingut una altra notícia a tenir en compte. En esmentar un sermó de les festes del segon centenar de la canonització de Sant Vicent, pronunciat en valencià, Marc Antoni Ortí, narrador de les celebracions, anota que el

padre maestro fray Thomás Prats, prior de San Agustín, predicó dos sermones, uno en san Martín, este día, y otro el siguiente en San Estevan, que fue en su lengua materna valenciana [...] parecióle al secretario que sería bien ingerir en el libro el sermón valenciano del padre prior, por aver sido muy aplaudido i muy en confirmación de los primores i elegancia que cabe en el valenciano idioma; pero se juzga que no saldrá este sermón en el libro porque, o por sus achaques o por sus ocupaciones, jamás el secretario ha podido conseguir copia d'él, sin embargo de las muchas diligencias que ha hecho para enriquecer con él su libro.³⁵

Una altra peça en valencià, doncs, d'oratória barroca que va estar a punt de salvar-se i que, tanmateix, no ens ha arribat. I aquesta no provenia del capellà de la ciutat.

Comptat i debatut, si més no, sis-cents sermons, de característiques molt desiguals potser, de pretensions diverses, repetitius quant a temes i arguments, formes i recursos, almenys, es declamaren en festes majors valencianes, durant el segle XVII. Dos d'aquells, només, es van imprimir. Crec que, exactament, el 0,5%. Se'm dirà que els textos impresos en castellà són molt més freqüents, en festes menys assenyalades i tot. És cert. Però la dada que m'interessa no és la de la quantitat, només. Sinó la de l'existència d'aquell nombre de sermons en valencià i la seua relació amb el número de textos impresos. I també, la informació d'Ortí: el sermó en valencià, precisament per usar aquella llengua, va ser «muy aplaudido», i no puc deixar de creure que els homes del Barroc es resistissen a l'aplaudiment. Perquè, efectivament, entre el poble de València, encara durant el Barroc —com fins fa quatre dies— es comprenia millor la llengua pròpia que la dels veïns. I ho acabem de veure, amb alguns exemples del XVIII. Altrament, no s'entendria que, quan hom ha buscat una alta incidència ideològica sobre el poble, els autors, provinents o no dels estaments populars, han tirat mà sempre del valencià. Així ho testimonien, encara, a principis del XIX, diversos escrits popularistes, com els col·loquis, i sermons d'exaltació patriòtica contra els francesos, per posar alguns casos coneguts.³⁶

33. Imprés dins Ortí (1659: 233-248).

34. Aquesta peça d'oratória va estar publicada a Mercader (1677: 373-386).

35. Ortí (1656: 249-250).

36. Entre d'altres, resulta molt il·lustrativa la postura de Manuel Civera, un col·loquier d'extracció humil i d'idees en principi liberals, que, en prologar la seua col·lecció de textos, afirmava que «multituds de

També, potser, ha passat quelcom de semblant, en la poesia. Si tenim en compte el percentatge de sermons en valencià conservats en lletra impresa, i trasplantem aquesta xifra a la poesia en aquesta mateixa llengua, i sense cap pretensió d'exactitud, segurament hauríem de qüestionar-nos quants versos en la nostra llengua s'han perdut, dins l'àmbit de l'oralitat, el manuscrit i l'èfimer, propi i connatural, a més, de la cultura del Barroc, de la festa barroca que, en definitiva, constituïen les acadèmies i les celebracions de festes religioses. Potser, en aquest sentit, els dos casos que tractarem a continuació són també, solament, indiciaris. Però, igualment, tal vegada, paga la pena de tenir-los en compte, per reafirmar-nos en el que ja hem insinuat.

4. IMPREMTA I MANUSCRITS POÈTICS: EL CAS DE PERE JACINT MORLÀ

Amb un panorama com aquell, és clar que hauríem de parlar d'un predomini de la cultura oral sobre l'escripta —de fet, els certàmens i les acadèmies que s'han imprès en són, segurament, les «excepcionals» en un sentit o en un altre—, atès que els organitzadors d'aquells esdeveniments culturals volien i esperaven un efecte immediat sobre el públic, per dir-ho així. Només, si hi havia la perspectiva d'una incidència posterior, a més llarg termini o a més distància, aquelles manifestacions culturals i poètiques arribaven a la impremta.

La lectura dels versos davant un auditori més o menys ampli era, en la major part dels casos, suficient per a l'autor i per als «lectors» —*oïdors*, en realitat. El gran concurs de gents de què parla Aierdi, per exemple, és una prova. Però, també, com hem vist, la concessió de premis extraordinaris per aclamació popular, i precisament a uns versos valencians del llicenciat Miquel Serres. Encara, i sobretot, són una mostra d'aquella cultura predominantment oral determinats manuscrits que ens han conservat versos d'autors de la València del Barroc, i en especial vull destacar el

---

pobles que no n'entenen atra, estan en estrem ignorants de lo que els convé saber, tant en lo polític com en lo moral. [...] Yo, coneixent en lo polític igual necesitat, determine escriure en llengua valenciana estes conversacions per a que se instruíxquen en lo nou sistema constitucional y penetren la utilidad y benefici que ells els resultarà [...] encara que alguns ignorants presumits neguen poder haber-la en esta clase de escrits y en idioma valencià, què a cas no es poden esperar de esta llengua idees altres, penetracions agudes y pensaments de sublimitat? Que no es pot en ella explicar tot lo perteneixent al nostre dogma y lo més intrincat dels misteris de la nostra religió? Que no hi à prou forsa y enerchia en ella per a reprendre els visis, instruir als ignorants y convertir als pecadors? [...] yo tinc per un simple al que vullga sostindre que el idioma valencià no siga capàs y susceptible de tot lo que són els demés», extret de Navarro Cabanes (1928: 37-38). També, pel costat més conservador, s'usà la llengua del poble en col·loquis com els que ens han pervingut de la mà de mossén Vicent Manuel Branxat i Alfonso, contra Napoleó i les idees afrancesades (vegeu Escartí & Roca 1997). Pel que fa als sermons en valencià durant la Guerra del Francés, vegeu Casanova & Martínez (2001).

ms. 666 de la Biblioteca Universitària de València, que conté la major part de l'obra de Pere Jacint Morlà,³⁷ i posar-lo en relació amb l'obra impresa d'aquest mateix autor.

En efecte, Morlà va ser un poeta famós en el seu temps i encara uns anys després de la seua mort. Altrament, no s'entendrien uns versos de Pere Joan Espí, publicats per Vicent Teixedor i Bellví a la seua *Repetida academia del Sol de Academias o de la Academia de Soles*:

A la musa de Morlà
 invoque en aquest conffit,
 que si mereixch los seus dichos,
 per home dichós me tinch.³⁸

En aquesta mateixa línia apunten les lloances de Josep Rodríguez, a la seua *Biblioteca valentina*, enllestida el 1700, encara que publicada el 1747: «Raro poeta en nuestro idioma y el mayor que hemos conocido en concepto y facilidad para assumtos jocossos, sin faltarle aquel don que llaman los humanistas numen para los serios y para los sacros, así en dicho idioma como en el general de España» (Rodríguez 1747: 377).

També, diu que, en les seues participacions en acadèmies i certàmens «llevóse los aplausos más generales y públicos porque eran sus versos enseñanza y deleyte para todos» (*Ibidem*).

És conegut, per exemple, que el rector de Vallfogona, en tots els aspectes de la seua producció poètica s'aproximava voluntàriament a la concepció de la poesia que tenia Quevedo: des de l'elegància d'alguns dels seus sonets amorosos a l'escatologia i l'obsenitat, Vicent Garcia era conscient d'elaborar uns productes que obeïen a uns criteris estètics concrets. La seua actitud poètica, doncs, se'ns apareix com la d'un qualsevol altre versificador del Barroc. Fins i tot quan satiritza la seua actitud personal de versificador a la manera de Castella, ço és, amb enriquiment abarrocat de l'expressió i l'estil. Ell mateix ho declara en un seu sonet significativament anomenat *A la expressiva senzillesa de la llengua catalana*: «Gaste, qui de les flors de poesia / toies vol consagrar als ulls que adora, / del ric aljòfar que plorà l'Aurora / quan li convinga dir que es fa de dia. [...] llocs comuns de les muses de Castella; / que jo, per a que sàpia Tecla o Joana / que estic perdut per tot quan veig en ella, prou tinc de la llanesa catalana».

Si podem prendre aquests versos «com a programa o com a brevíssim manifest literari», com afirmava Antoni Comas ja fa anys, en aquest mateix sentit caldria in-

37. A banda de l'edició de Morlà citada més amunt, a cura de Ferrando, convé tenir en compte, també, Ferrando (1994).

38. Vegeu els versos d'Espí a la *Repetida academia del Sol de Academias o de la Academia de Soles*, València, Joan Llorens Cabrera, 1659.

terpretar, segurament, els primers versos d'unes seguidilles de Pere Jacint Morlà, el poeta valencià i barroc per excel·lència, el qual potser no arribà a tenir una formació cultural tan àmplia com el mossèn català, però hem de pensar que també s'esforçà a seguir les modes castellanes i va prendre posicions respecte als seus pressupòsits estètics. I així, per tal de fer la lloança d'una pastoreta, arriba a dir que:

jo no tinc de dir
 que eres sol i lluna,
 ni marfil i neu
 la teua blancura,
 ni menys que ta boca
 de perles abunda,
 de corals i plata,
 que és tot oradura,
 que, el que escriu així,
 sens dubte caduca,
 puix són tals conceptes
 carabassa buida.
 Mira que t'escric
 sense aquesta murga,
 perquè al pa dic pa
 i a la xulla, xulla.

Encara, altres actituds poètiques ben característiques del Barroc poden trobar-se en Morlà. Per exemple, el gust per l'obscenitat i la complaença en la descripció de situacions de caire eròtic i burlesc i, fins i tot, sovint, pornogràfic, com podem resseguir sense massa esforç en alguns fragments de la seua obra. O, fins i tot, la sàtira social.

Doncs bé: si fem una ullada a les obres de Morlà que arribaren a la impremta, només trobarem dos entremesos: l'*Entremés del doctor rapado*,³⁹ i l'*Exhortació a l'ànimo invicte de [...] don Rodrich Ponze de León, duch de Arcos [...] virrey i capità general de València* (València, 1644), segurament dues peces de no massa pretensions, i actualment, la segona, il·localitzada, si no perduda per sempre més; tres poemes laudatoris publicats en els preliminars d'obres d'altri, i un romanç inclòs en la relació de les festes ja esmentades del segon centenar de la canonització de sant Vicent, a cura de Marc Antoni Ortí. Poca cosa, tot plegat, per a un poeta tan «raro» i amb tant de «numen» com afirmaven els seus coetanis.

Però, per sort, una gran part de l'obra de Morlà ens ha arribat, a través d'altres canals: manuscrita. El manuscrit 666 de la Biblioteca Universitària de València con-

39. Es troba publicat dins *Parte veinte y nueve: contiene doze comedias famosas de varios autores*, València, 1636, ff. 193-194.

serva 40 composicions poètiques de caire ocasional, però també algunes de major personalitat. A més, hi ha una *Sátira en defensa de las comedias que escribió mosén Pedro Morlá contra el sermón que predicó mossén Luis Crespi* al ms. 13 de la mateixa Biblioteca (Ferrando 1994: 302-303); i alguna còpia d'obres seues, al costat del *Bayle de ciegos* en un altre manuscrit, en aquesta ocasió el 407 de la Biblioteca Lázaro Galdiano, de Madrid (Ferrando 1994: 303), i Brown & Escartí 1990). La cosa, per tant, canvia. En total, vora 4000 versos de Morlà que se'ns han conservat, i que sí que expliquen els qualificatius de Rodríguez i la fama d'aquell poeta en el seu temps i en els anys posteriors. D'aquells versos, uns 3200 són destinats a certàmens i acadèmies, com ja va posar en relleu Ferrando (1994: 308 i ss.). Per tant, la gran majoria de la producció en vers d'aquell autor anà destinada a l'àmbit de l'oralitat, que foren les justes poètiques: i d'aquella oralitat, la fortuna volgué que no passassen a l'imprès. Amb què, si no ens hagués pervingut el ms. 666 de la Biblioteca Universitària de València, Morlà hauria passat de la fama del seu temps a l'oblit més absolut i irrecuperable, potser recordat només per alguna breu composició en algun altre manuscrit i prou. Encara, alguns seus versos correrien anònims.

Per acabar, potser caldria fer una altra insinuació: quines poesies escatològiques, eròtiques o, almenys, jocosos, li valgueren la fama al pare Mulet? El *Tractat del pet*,⁴⁰ un parell de textos teatrals —si no són posteriors i atribuïts— i alguns versos més, únicament? Poca cosa és, si és així. Però no entraré en aquest tema, ara.

De fet, allò que pretenia destacar és que la literatura —no tinc espai ni temps per parlar de la prosa on, tot i no ser tan abundosa, també es produeixen alguns fenòmens dignes de ressenyar—, i en especial la poesia, durant el Barroc, va ser un producte de consum més aviat efímer que només excepcionalment mereixia conservar-se i més excepcionalment mereixia imprimir-se. La poesia circulava, de manera natural, manuscrita, de vegades «atribuïda» i prou, de vegades anònima —com passa en tants i tants escrits que, copiats en volums miscel·lanis perquè agradaren per qualsevol aspecte al compilador, han perdut, pel camí, el nom de l'autor.⁴¹ De qualsevol manera, estic convençut que hi hagué més poesia en la nostra llengua del que imaginem, durant el Barroc. I també en castellà, òbviament. Tanmateix, no ho sabrem segurament mai. Els usos i els costums d'aquell segle ens l'han feta perdre per sempre més, potser. A això, encara, hem d'afegir la major castellanització i les noves formes de mirar-se la literatura, per part dels intel·lectuals del XVIII, sobretot

40. El recull d'obres de Mulet es va efectuar, perquè arribàs a la impremta, per primera vegada, a finals del XIX. Vegeu Constantí Llobart, *Obres antigues compostes segons antiga, general y molt rahonable tradició pel pare Francesch Mulet, frare profès dominico*, València, 1876.

41. Es poden veure uns quants exemples d'això a Brown & Escartí (1990).

a partir de la difusió de les idees de la Il·lustració, que varen fer que aquells homes cultes menyspreassen el passat immediatament anterior, el de l'època barroca, i, encara, es mirassen la llengua del país com una recialla curiosa i poc útil als seus intents, si no com una peça de museu. Però, una lectura atenta del que se'ns ha conservat, ens pot descobrir altres aspectes del que degué ser la producció poètica valenciana de l'època; i un d'aquests aspectes és, almenys, el que he volgut suggerir en aquest treball. La valoració de l'home com a centre de la creació, durant el Renaixement, va permetre l'aparició de llibre de poesia d'autor, com hem vist. Un llibre d'autor que només molt excepcionalment arribava a les premses —i això, sense tenir en compte les evidents dificultats econòmiques d'un esforç editorial com aquell, en les quals no entrem ara. El Barroc, una cultura eminentment oral, a més, pretenia negar, sovint, la individualitat. La poesia, com a expressió ideològica al servei del poder, tenia unes funcions molt concretes i puntuals: importants, però, efímeres. Les seues possibilitats de perdurar, en paper imprès, eren molt reduïdes. El cas de Morlà ho deixa ben manifest, però no és l'únic. El fenomen, segurament, degué ser prou freqüent.⁴²

Tenim notícies d'una nòmina abundosa de versificadors més o menys discrets (i, en altres casos, simples aficionats) que s'entretenien elaborant composicions destinades als certàmens religiosos o per altres circumstàncies, com ara processons i altres festes, acadèmies, etc. En moltes ocasions, segurament en moltes més de les que ara podem confirmar, aquells autors escolliren la seua llengua materna com a vehicle d'expressió. I segurament l'elaboració d'un catàleg de tots ells donaria resultats sorprenents, en tant que ens permetria mirar-nos aquell període des d'un altre punt de vista i valorar més l'esforç i el mèrit d'aquells autors. Entre altres coses perquè la cultura del Barroc, tan afecionada a les manifestacions festives, integrava perfectament les expressions literàries poètiques dels versaires ocasionals: era un motiu més de lluïment personal en una societat on l'aparença era fonamental.

Però no només. Un detall final que caldria destacar prové, en part, de les reflexions que he anat fent, però, també, de la recentíssima descoberta —trobada, més aïna— d'un manuscrit que conté poesies del 1795 i d'un àmbit tan estrictament local com és la vila d'Ontinyent, al sud de València.⁴³ El manuscrit, ara com ara anònim, aplega un volum important de poesies suscitées a l'entorn de la lleva que efectuaren les autoritats i que va ser contestada per part de la societat més o menys influent del lloc. Milers de versos, en català i en castellà, parlen d'aquell

42. A Tarragona, per exemple, Josep Blanch i Fontanilles (1620-1672), canonge i arxiver d'aquella seu, a banda d'alguna obra de caire historiogràfic, redactà algun manuscrit poètic (*Matalàs de tota llana*) que no conegué mai les premses, i àdhuc compilà algun altre volum amb textos d'autors tarragonins que, sense passar mai tampoc per la impremta, no ens ha pervingut (Rovira i Soriano 1993).

43. Biblioteca Valenciana, *Fons Nicolau Primitiu*, Ms. 219.

tema. El model lingüístic reportat, un tema que ara no tractaré, denuncia la influència de la capital del regne. L'autor, per les seues reivindicacions, òbviament volia connectar amb les capes populars del poble i aquells versos es trobaven destinats a una lectura «privada», en salons, cases i hostals. Tot i que els models literaris són castellans, també hi podem detectar la influència dels col·loquis i raonaments, tan de moda en aquell temps, i que havien tingut el seu origen durant el Barroc del XVII, sent un dels màxims representants el mateix Morlà, de qui acabem de parlar. L'exemple, deliberadament deixat per al final d'aquesta reflexió en veu alta que he pretès fer, simplement busca formular una pregunta: si un tema tan banal als nostres ulls, en un lloc més o menys recòndit i amb un ambient literari tan magre com podia ser el de l'Ontinyent de les acaballes del XVIII va poder generar una allau de poesies com l'aplegat en el manuscrit que comentem, quantes circumstàncies més d'incidència local semblant o major, en llocs molt més grans que Ontinyent i amb plomes molt més reconegudes, i conegudes, varen fer que s'escribissen milers de versos més, molts d'ells en la nostra llengua, i que ara s'han perdut? No ho sé. Però sospite que molts més del que podem rastrejar.

No és cap novetat, el que acabe de comentar. De fet, la meua intervenció només pretenia, si de cas, posar en relleu algunes qüestions. La literatura en català, al País Valencià, durant el Barroc, patí un retrocés evident. Tanmateix, les mostres conservades i els indicis que posseïm evidencien que el seu nivell s'ajustava a allò que estava de moda en altres territoris hispànics o sota la influència castellana. Per altra banda, aquella literatura, ajustada als pressupòsits del Barroc, i prenent sobretot arribar al poble, va viure essencialment en els àmbits de l'oralitat on, precisament, el català, a València, encara va conservar un lloc destacat, sovint emmascarat pel parany de la lletra impresa.

Estic convençut que les mostres de literatura catalana en terres valencianes durant el Barroc, com més avancem en els estudis, més nombroses se'ns apareixen. I no solament als contextos on eren presuposables, com ara el de la poesia de certamen, de caire religiós, sinó en àmbits com els de la poesia satírica, la poesia política, els sermons i la literatura religiosa.⁴⁴ És una tasca en la qual participem i a la qual volem, des d'ací, contribuir. Entre altres coses, suscitant potser noves aportacions.

VICENT JOSEP ESCARTÍ
 Universitat de València

44. Resulta realment destacable un text de mitjan XVIII, traducció catalana feta a València d'un escrit anterior (s. XVII), sobre la vida d'un franciscà regnicola. Vegeu Escartí 2003.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BALLESTER 1667: Joan Baptista Ballester, *Ramellet del bateig del fill y fillol de València, el apostòlich sanct Vicent Ferrer*, València, Jeroni Vilagrassa.
- BLAI 1666: Gaspar Blai Arbuixech, *Sermó de la conquesta de la molt insigne, noble, leal e coronada ciutat de València*, València, Jeroni Vilagrassa; ed. facsímils: Sueca 1975 i València 1985 i 1993.
- BROWN & ESCARTÍ 1990: Kenneth Brown i Vicent Josep Escartí, «Edició i estudi d'alguns poemes catalans en un manuscrit de don Francisc de la Torre i Sebil», *Caplletra*, 9, 77-101
- CANET *et alii* 1988-00: *Actas de la Academia de los Nocturnos*, ed. Josep Lluís Canet, Evangelista Rodríguez i Josep Lluís Sirera, València, IVEI, 5 vols.
- CARILLA 1969: Emilio Carilla, *El Barroco literario hispánico*, Buenos Aires, Nova.
- CARRERES 1949: Francisco Carreres y de Calatayud, *Las fiestas valencianas y su expresión poética (siglos XVI-XVIII)*, Madrid, Instituto Jerónimo Zurita.
- CARRERES ZACARÉS 1925: Salvador Carreres Zacarés, *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo reino*, València, Hijo de F. Vives Mora, 2 vols.
- CASANOVA & MARTÍNEZ 2001: Emili Casanova i Francisc Martínez, «La guerra i la paraula. Sobre els sermons patriòtics en valencià durant la guerra de la Independència», *Caplletra*, 31, 213-240.
- COMAS 1978: Antoni Comas, *La Decadència*, Barcelona, DOPESA.
- CROCE 1929: Benedetto Croce, *Storia dell'Età Barocca in Italia*, Bari, Laterza.
- ESCARTÍ 1993: Vicent Josep Escartí, «Joan Fuster i la Decadència», a *Fuster entre nosaltres*, València, Conselleria de Cultura, 100-113.
- ESCARTÍ 1994: Vicent Josep Escartí, «La Relació del segon centenar de la canonització de sant Vicent Ferrer», a *Misc. Colon*, II, 55-75.
- ESCARTÍ 1997: Vicent Josep Escartí, *La primera edició valenciana de l'obra d'Ausiàs March*, 1539, València, Bancaixa.
- ESCARTÍ 1999: Vicent Josep Escartí, «Literatura del Barroc a València», a *Cabanilles i el Barroc valencià. Actes de les II Jornades Culturals*, Algemesí, Saó, 15-26.
- ESCARTÍ 2001: Vicent Josep Escartí, «El Cortesano i Lluís del Milà: el poeta al seu context», dins Lluís del Milà, *El Cortesano*, ed. Josep Vicent Escartí, València, Universitat de València/Ajuntament de València/Biblioteca Valenciana, I, 11-98.
- ESCARTÍ 2002: Vicent Josep Escartí, «Acadèmies del XVII», *Saó*, 258, ??-??.
- ESCARTÍ 2004a: Vicent Josep Escartí, *Edició i estudi del «Resumen y relació de la vida y prodigis del [...] venerable pare fray Pere Esteve» (1760), de Leopold Ignasi Planells*, treball inèdit lliurat a l'AVL, 2 vols.
- ESCARTÍ 2004b: Vicent Josep Escartí, «Unes reflexions sobre la poesia del Barroc en valencià», dins *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*, València, AVL, 177-192.
- ESCARTÍ & ROCA 1997: Vicent Josep Escartí i Rafael Roca, «Ideologia en l'obra de Vicent Manuel Branchat», a *Escalante i el teatre del segle XIX. Precedents i pervivència*, València-Barcelona, IIFV, 57-84
- FERRANDO 1983: Antoni Ferrando, *Els certàmens poètics valencians dels segles XIV al XIX*, València, IAM.
- FERRANDO 1987: Antoni Ferrando, «La literatura popularista al País Valencià. El segle XVII», a *Estudis de literatura catalana al País Valencià*, ed. Rafael Alemany, Alacant, 55-74.

- FERRANDO 1991: Antoni Ferrando, «De quan la concessió de premis literaris era un espectacle relativament popular», *Saó*, 140, 29-31.
- FERRANDO 1994: «Un poeta inèdit del Barroc valencià: Pere Jacint Morlà», a *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco*, ed. Carlos Romero i Rossend Arqués, Pàdua, Programma, 295-319.
- FERRANDO & ESCARTÍ 1992: Antoni Ferrando i Vicent Josep Escartí, «Impremta i vida literària a València en el pas del segle xv al xvi», *Gutenberg Jahrbuch*, 67, 100-113.
- FURIÓ 2001: Joan Maria Furió Vayà, «Els poemes valencians de Josep Vicent Ortí. Estudi i edició», *Caplletra*, 31, 115-150.
- FUSTER 1986: Joan Fuster, «Decadència i castellanització», *Caplletra*, 1, 28-35.
- MARAVALL 1975: José Antonio Maravall, *La cultura del Barroco*, Barcelona, Ariel.
- MAS 1991: Pascual Mas i Usó, *Justas, academias y convocatorias literarias en la Valencia barroca (1591-1705)*. *Teoría y práctica de una convención*, tesi doctoral, Universitat de València.
- MAS 1996: Pascual Mas i Usó, «La academia valenciana de los Soles. Perfil de una Academia de ocasión (1658 y 1659)», *Epos*, 11, 409-422.
- MERCADER 1677: Cristòfor Mercader, *Vida admirable del siervo de Dios, fray Pedro Esteve*, València, Francesc Mestre.
- ORTÍ 1656: Marc Antoni Ortí, *Segundo centenario de los años de la canonización del valenciano apóstol san Vicente Ferrer*, València, Jeroni Vilagrassa.
- ORTÍ 1659: Marc Antoni Ortí, *Solemnidad furtiva con que en la insigne ... ciudad de Valencia se celebró la feliz nueva de la canonización de su milagroso e ilustre obispo santo Tomás de Villanueva*, València, Jeroni Vilagrassa.
- ORTÍ 1740: Josep Vicent Ortí, *Fiestas centenarias con que la insigne, noble, leal y coronada ciudad de Valencia celebró en el día 9 de octubre de 1738 la quinta centuria de su christiana conquista*, València, Antoni Bordazar, 1740; ed. facsímil, Borriana, 1987.
- PEDRAZA 1982: Pilar Pedraza, *Barroco efímero en Valencia*, València, Ajuntament.
- PONS FUSTER 1991: Francisco Pons Fuster, *Místicos, beatas y alumbrados: Ribera y la espiritualidad valenciana del siglo XVII*, València, IVEI.
- PRATS & ROSSICH 1988: Modest Prats i Albert Rossich, «El Llibre dels secrets d'agricultura i la prosa catalana a l'època del Barroc», a Miquel Agustí, *Libre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*, Barcelona, Altafulla, 21-38.
- ROCA RICART 1997: Rafael Roca Ricart, «Bernat Guillem Català de Valeriola i el seu dietari», a *Misc. Colón*, VII, 79-94.
- RODRÍGUEZ 1747: Josep Rodríguez, *Biblioteca valentina*, València, Josep Tomàs Lucas; ed. facsímil: València, 1977, 1980 i 1990.
- ROMEU 1994-95: *Teatre català antic*, ed. Josep Romeu i Figueras, ENC, III, 115-152.
- ROSSICH 1989: Albert Rossich, «Renaixement, Manierisme i Barroc en la literatura catalana», a *Actes AILLC* 8, II, 149-179.
- ROVIRA i SORIANO 1993: Jordi Rovira i Soriano, «Introducció», a *Matalàs de tota llana. Obra poètica de Josep Blanch i Fontanilles, canonge de la Seu de Tarragona (segle XVII)*, Tarragona, Virgili.
- SANSANO 2001: Biel Sansano, «El Coloqui per a la festa de Nostra Senyora de la Esperanza en lo any 1730..., un exemple de *contrafactum*. Estudi i edició», a *El teatre català, dels orígens al segle XVIII*, ed. Albert Rossich et alii, Kassel, Reichenberger, 371-389.
- SIRERA 1984: Josep Lluís Sirera, «El teatro en la corte de los Duques de Calabria», a *Teatro y prácticas escénicas, I: El Quinientos valenciano*, València, Tamesis Books, 259-279.

VALDA 1998: Joan Baptista de Valda, *Llibre de les assistències i funcions*, ed. Vicent J. Escartí i Antoni López Quiles, València, Ajuntament de València.

XIMENO 1747-49: Vicent Ximeno, *Escritores del reyno de Valencia*, València, Josep Estevan Dolz, 2 vols.